

УДК1.9.947

Гузенко С.М.

ФАМІЛЬНІ МОНАСТИРІ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА

Стаття присвячена історії однієї з найменш вивчених категорій православних осередків стародавнього Києва - фамільних монастирів. На основі досліджень істориків XIX ст., особливо тих, що публікувалися на сторінках журналу "Труди Киевской Духовной Академии", літописних повідомлень, сучасних розвідок та матеріалів археологічного вивчення Києва простежується історія монастирів, визначається їх політична та ідеологічна роль.

У час відбудови християнських святинь Києва зростає інтерес до їх історії. Особливу і на сьогодні найменш вивчену категорію православних осередків стародавнього Києва становлять фамільні ("отні") монастирі, збудовані нащадками Ярослава у великокняжий період. Ґрунтовні комплексні дослідження цієї проблеми не велись. Побіжну інформацію про деякі фамільні монастирі можна знайти в працях з історії стародавнього Києва (П.Лашкарьова, П.Толочка, М.Каргера) та з історії давньоруської Церкви. Найґрунтовнішою розробкою цієї проблеми на сьогодні залишається стаття Д.Слюсарєва "Церкви й монастирі, по-строєнніє в Києве князьями, начинає с сьгао-вей Ярослава до прекращєния киевского великокняжєния", опубліковану в "Трудах Киевской Духовной Академии" 1892 року.

Наше завдання - проаналізувати історичні відомості про фамільні монастирі стародавнього Києва, зіставивши дослідження Д.Слюсарєва з літописними повідомленнями, результатами новітніх археологічних досліджень та висновками, зробленими у публікаціях, що стосуються даної проблеми.

Монастирі, збудовані Ізяславом Ярославичем та його синами

Дмитрівський монастир був заснований Ізяславом Ярославичем (1054-1078). Тривалий час його місце розташування залишалося нез'ясованим. Повідомлення про заснування монастиря записано у літописі під 1051 р.: "Монастыреви [Печерському - Авт.] свершену игуменство же держашю Варлааму, Изяславъ же постави монастырь святого Дмитрея, и выведе Варлаама на игуменство къ святому

Дмитрею, хотя створити вышнии сего монастыря, надеется богатстве" [1]. Хоча літопис не зазначає, якого року було засновано монастир, очевидно, виник він на початку 1062 р. Саме цього року Печорський монастир перенесли з печер на гору, саме цього року взяли на ігуменство Варлаама. Не менш очевидним є те, що монастир було облаштовано дуже пишно. Своє багатство, як твердить Д.Слюсарєв, князь хотів протиставити вбогості печерської братії, а з метою ще більшого звеличення свого монастиря князь перевів у нього славнозвісного печерського ігумена [2].

Сучасні дослідження інтерпретують заснування монастиря у ширшому, міжнародному контексті. Як відомо, з 1054 р. бере свій початок велика схизма (розкол) між західною та східною церквами. У християнському світі ставлення до розколу було далеко не однозначним. Можна бути певним, що і в Києві навколо цього питання точилися суперечки і велася запекла боротьба. Ізяслав, одружений з католичкою Гертрудою, не міг прихильно ставитися до розділення церков. Це дуже ускладнювало стосунки князя з православним духовенством і нерідко призводило до конфліктів. Один з таких конфліктів - з Печерським монастирем - і спричинив заснування монастиря св. Дмитрія [3].

Син Ізяслава, Ярополк, спочатку князь Смоленський, а з 1078 р. - Володимирський і Турівський, заклав вже після смерті батька (1078) у Дмитрівському монастирі нову кам'яну церкву в ім'я свого патрона - святого апостола Петра. Про неї літопис згадує з приводу смерті Ярополка. Його було вбито 1087 р. Якого року князь "началь здати" церкву -

Гузенко С.М.

невідомо, але, безперечно, до 1085 р. Саме цього року Ярополк зібрався піти на свого дядька, великого князя Всеволода (1078-1093), який перевів його зі Смоленська до Володимира, але натомість сам був вигнаний Володимиром Мономахом і втік "у Ляхи". Там Ярополк і прожив до 1087 р., коли, повернувшись, помирився з братом і знову сів у Володимирі. Таким чином, до 1087 р. він не міг закласти церкву, перебуваючи у вигнанні, але й після повернення церква не могла бути закладена за такий короткий час. 1087 р. Ярополка було вбито і покладено в його ж церкві "юже бе самъ начал зда-ти". Останній вираз свідчить, що церкву ще не було закінчено, але князя вже можна було там покласти. Тому заснування церкви можна віднести до 1085 р. Через суперечки з дядьком Ярополк змушений був припинити будівництво і через свою загибель не довів справи до кінця. Зведення церкви, напевно, завершили його сини - Ярослав і Всеслав, яким Всеволод дав у володіння Берестя.

Щодо подальшої долі монастиря, то в літописі ми знаходимо досить загадкове повідомлення - під 1128 р. (через 41 р. після смерті Ярополка) записано: "В се же лето прѣяша церковь Дмитрия Печеряне, ѿ нарекоша ю Петра съ грехом великими ѿ неправо" [4]. Тут, по-перше, не досить чітко визначено посилення на якусь церкву св. Дмитра, а по-друге, дивно виглядає сам факт: печеряни протиправне привласнили чужу церкву і, крім того, перейменували її. Чи стосується це повідомлення церкви святого Дмитра, чи мова йде про іншу церкву? Дослідники тлумачать цей епізод по-різному. Митрополит Макарій, відносячи це повідомлення до Ізяславового монастиря, розумів сам факт привласнення як закриття монастиря або втрату ним самостійності [5]. Є.Голубинський, навпаки, не бачив тут вказівки на описуваний монастир [6]. Привертає увагу думка протоієрея Лебединцева, який вважав, що повідомлення літописця стосується монастиря Ізяслава і пояснював факт привласнення його печерськими монахами так. Відомо, що дочка князя (за переказами, звали її Анастасія) дуже шанувала монастир Феодосія. Анастасія зі своїм чоловіком Глібом Всеславичем Мінським були поховані в Печерській церкві. Чоловік її помер 1118 р., а вона - 1158 р. Таким чином, привласнення церкви відбулося на десятому році її вдовства. Того ж року (1128) помер останній онук Ізяслава, племінник Ярополка,

Ізяслав Святославич. Дочка Ярополка, Глібова дружина, лише одна мала право на фамільний Дмитрівський монастир і церкву св. Петра. З пошани до Печерського монастиря вона могла передати йому своє право. Церква св. Петра залишалася ще незакінченою. І ось печерська братія, маючи на меті увіковічити ім'я батька благочинниці, але не бажаючи добудовувати його церкву, перенесла назву - св. Петра на церкву св. Дмитрія, що вже стояла. Мотивом такого вчинку могло бути те, що церква св. Дмитрія самою назвою нагадувала того князя, який колись погрожував розкопати печеру Антонія і самого його змусив тікати до Чернігова [7].

Через неясність літописного повідомлення це пояснення виглядає досить переконливо. Але все-таки воно не позбавлене певних неточностей. Адже літописець говорить про одну церкву св. Дмитрія, а не про монастир, що мав до того ж дві церкви, хоча й одна з них, припустимо, була незакінчена. З іншого боку, давні "отні" монастирі, яким був Дмитрівський, не являли собою такої фамільної власності, яку можна було б передавати з рук в руки [8]. І ми не знаємо протягом описуваного періоду жодного аналогічного випадку. До того ж, літописець називає цей вчинок великим гріхом і несправедливістю. Але який би був у тому гріх, якби княгиня, яка одна лише мала право на монастир, передала його у відання печерській братії? І якщо літописець називає це несправедливістю, то, значить, був дехто, хто відстоював свої права на цю церкву, але з ким вчинили несправедливо. Тим часом, на Ярополкову церкву ніхто не мав права, крім Глібової княгині. Нарешті, є підстави стверджувати, що Дмитрівський монастир продовжував існування і в подальші часи, незалежно від монастиря Печерського. Беручи до уваги факт існування монастиря в першій половині XIII ст., можна зробити висновок, що дане повідомлення літописця може стосуватися не Ізяславової, а якоїсь іншої церкви св. Дмитрія, але якої саме - сказати важко. Літопис не згадує іншої церкви, присвяченої цьому святому. Це, однак, не є чимось несподіваним, адже літопис називає далеко не всі церкви, що на той час існували в Києві. Можна лише припускати, що інша Дмитрівська церква розташовувалась неподалік Печерського монастиря, і саме її мав на увазі Сильвестр Косів, говорячи про поховання Ярополка [9].

Про подальшу долю монастиря нічого невідомо. Мабуть, він вже не функціонував після Батієвої навали.

Питання локалізації Дмитрівського монастиря тривалий час залишалось нез'ясованим. У документах XVII ст. поширеною була думка, що монастир слід шукати не в Старому місті, а на Печерську, в районі Клова. Цю думку пізніше підтримали Є.Болховітінов і автор тексту до книги "Обозрение Киева", яку видав Фундуклей. Однак вже на початку XIX ст. проти такої локалізації Дмитрівського монастиря виступив М.Берлінський, який вважав, що Ізяславовий монастир слід шукати не на Печерську, а в межах Старого міста [10]. Цю тезу підтримували М.Максимович, П.Лебединцев та деякі інші дослідники. Археологічні дослідження 50-60-х років XX ст. підтвердили локалізацію монастиря на Михайлівській горі [11]. Цьому не суперечить гіпотеза про можливість існування церкви св. Дмитрія на Клові, у Стефаничевому монастиреві чи поблизу нього.

Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1996-1998 роках, проведене археологами А.Возницьким, Г.Івакіним, С.Поляковим та архітектором Ю.Лошицьким, дало змогу з'ясувати історію залюднення цього району. У X ст. тут був поганський могильник, пізніше - християнський. В XI ст. територію забудували господарськими й житловими спорудами. Близько 1062 року великий князь Ізяслав звів тут Дмитрівський монастир, а пізніше його старший син Ярополк - церкву святого Петра. Поширена в літературі думка, що Михайлівський Золотоверхий собор збудований у Дмитрівському монастирі, на погляд Г.Івакіна, нічим не обгрунтована. Два монастирі могли стояти й поряд [12].

Миколаївський жіночий монастир. Дружині Ізяслава, ім'я якої невідоме, приписують заснування Миколаївського жіночого монастиря, де близько 1056 р. прийняла схиму мати преподобного Феодосія. Це твердження ґрунтується на Нестеровому'казанні про обставини її постригу. "Блаженній Феодосий, - читаємо в його житії, - вишеє споведа великому Антонію (о намереніи своей матери постричься), он же [Антоний - *Авт.*], услышавт., прослави Бога... й возвестиль о ней княгини, впусти ю в монастырь женскъ, именуемг святого НикольI й тоу пострыжени ей быти й

въ мнишескую одежлу обличене" [13]. Однак з тексту не зрозуміло, хто заснував монастир. Про це також мовчать інші джерела. Але на тій підставі, що Антоній вважав за необхідне сповістити княгиню про наміри матері Феодосія ще перед тим, як вона вступила до монастиря, можна припустити, що монастир цей належав княгині і нею був заснований.

Де він розташовувався? За свідченням Сильвестра Косова, монастир стояв у виноградному саду Пустинно-Миколаївського монастиря, який до 1690 р. містився на Аскольдовій могилі [14]. Та й на основі літописів можна здогадатися, що Миколаївський монастир знаходився в тому районі. Під 1151 р. в літописі читаємо: "Ізяславъ с Вячеславом седе в Києве; Вячеславъ же на Велицемъ дворе, а Ізяславт> под Угорским^" [15]. З цього випливає, що під Угорським був княжий двір. Згадаємо, що князі мали традицію будувати церкви чи монастирі при своїх заміських дворах. Цілком природно, що й при цьому дворі було влаштовано монастир. У часи літописця тут розташовувалася вже згадувана церква св. Миколи, збудована Ольмою. Але описуваний Миколаївський монастир мав, звичайно ж, і свою церкву, оскільки літописець, говорячи про першу, не згадує при ній монастир.

Давній переказ повідомляє, що 1113 р. князь київський Мстислав, син Володимира Мономаха, полював у тій місцевості, де стояв Миколаївський монастир, і заблукав. Раптом він побачив яскраве сяйво, що випромінювала ікона святителя Миколая. Ікона стояла при тій самій дорозі, яку він шукав. В подяку Богові за таке чудо князь поставив на цьому місці церкву в ім'я св. Миколи і влаштував при ній монастир, який пізніше перетворився на чоловічий [16]. 1159 р. Андрій Боголюбський нібито підпорядкував його Печерському. Але цей переказ не можна приймати як достовірний, оскільки він не узгоджений з літописними статтями. 1113 р. на київський стіл сів батько Мстислава - Володимир Мономах, а сам Мстислав з 1078 по 1117 р. сидів у Новгороді, потім був переведений батьком 1117 р. у Вишгород. Таким чином, 1113 р. він ще не був київським князем і, здається, не міг перебувати у Києві: 1111 р., 1112 р. і 1113 р. він воював з племенами чуді. Потім 1113 р. він справді заклав церкву св. Миколая, але не в Києві, а у Новгороді, на княжому дворі поблизу Торговища [17]. Переказ говорить, що причиною до того стало чудесне зцілення князя.

Мстислав хворів 1108 р. Святитель Миколай з'явився йому уві сні і звелів відправити посольство до Києва і принести його образ, що мало зілжити князя. Яким чином склався переказ про побудову Мстиславом церкви у Києві - невідомо. Чи не трапилось з ним щось подібне у Новгороді і чи не прийшов цей переказ із Новгорода до Києва разом із Мстиславом, коли він 1125 р. вступив на київське княжіння?

Отже, як бачимо, Мстислав не міг закласти у Києві церкву св. Миколи і перевести до неї монастир. Коли й хто реорганізував Миколаївський жіночий монастир у чоловічий - невідомо. Достовірна історія чоловічого монастиря св. Миколи починається лише з XV ст., але давність його безперечна.

Золотоверхий Михайлівський монастир.

Як відомо, Ізяслав Ярославич збудував Дмитрівський монастир. Син його, Ярополк, заклав у ньому нову церкву в ім'я апостола Петра. Нарешті, інший син, великий князь Святополк-Михайло (1093-1113) за прикладом батька і брата збудував 1108 р. церкву на честь архістратиґа Михаїла поблизу двох попередніх. Деякі приписують Святополку заснування при церкві й монастиря [18]. Інші вважають, що Святополк поставив свою церкву у Михайлівському монастирі, заснованому ще раніше першим руським митрополитом Михайлом [19]. Фактично, ця думка є повторенням давнього переказу, записаного у Синописі. Однак немає достатніх підстав приписувати влаштування монастиря як самому Святополку, так і митрополиту Михаїлу. Літопис повідомляє: "В лето 6616 заложено бысть церкви св. Михайла Златоверхая, Святополкомъ княземъ" [20], і ніде не згадує монастир при ній, тоді як літописець, як правило, зазначає, якщо при церкві є монастир.

На думку протоієрея П.Лебединцева, таке повідомлення Синопису належить тим добрим часам, коли в риториках навчали, що у вітальному чи поховальному слові визначній особі слід виводити її рід від сивої давнини і пов'язувати це з визначною подією чи місцем [21]. Монастир при Михайлівській церкві стає відомим лише з XV ст. Через брак достовірних повідомлень про існування цього монастиря в часи Святополка можемо припустити, що його історія виглядала так. Князь Святополк, як і його брат, поставив свою церкву в межах "отнього" монастиря, що вже

існував. Від головної церкви монастир цей називався Дмитрівським. Пізніше, коли церква св. Дмитрія через занепад чи якісь інші причини була залишена монахами, монастир сконцентрувався навколо Святославової церкви св. Михаїла, від якої і отримав назву [22].

Сучасні дослідники також обстоюють думку, що у давньоруський період Михайлівська церква ще не була собором окремого монастиря. Але за архітектурним типом храм, безумовно, належав до монастирських споруд. Первісне він входив, як і церква св. Петра, до складу "вотчого" монастиря Ізяславичів - Дмитрівського. Про це красномовно свідчить і мозаїчне зображення св. Дмитрія, розміщене в Михайлівському храмі на одному з найпочесніших місць - південній пілястрі північного передвітарного стовпа [23].

Михайлівська церква була "отньою" в роду Святополка і служила родовою усипальнею.

Крім Ярополка і Святополка, жоден з нащадків Ізяслава не уславив себе будівничою діяльністю у Києві. Ізяславичі, рід яких на той час занепадав, після смерті Святополка майже не брали участі у справах Давньої Русі.

Монастирі, збудовані Святославом Ярославичем та його нащадками

Симеонівський монастир. Святославу Ярославичу належить заснування у Києві Симеонівського монастиря. Літописець вперше згадує про нього під 1147 р., коли розповідає про вбивство киянами Ігоря Ольговича Чернігівського, онука Святослава: його тіло було покладено в цьому монастирі. Нагадаємо коротко цю подію.

Ігор Ольгович 1146 р. успадкував київський стіл після свого брата - великого князя Всеволода (1140-1146). Братів кияни не любили. Потрапивши того ж 1146 р. до рук Ізяслава Мстиславича, онука Мономаха, Ігор був ув'язнений спочатку у Видубицькому монастирі, а потім - у Переяславі. Нарешті, прийнявши схиму у київському Федорівському монастирі, князь прийняв тут і мученицький вінець 1147 р. Спочатку його поклали у Новгородській божниці св. Михаїла на Подолі: "Суботе же светаючи, посла митрополиті, игумена Онанью святого Феодора, й пріеха игумень, виде нагого й облече й, й отпе над ним обычнійя песни, везе на копець града в монастырь святому Семеону, бе бо монастырь отца его Святослава, тамо полжиша" [24]. За пря-

мою вказівкою літописного тексту, Симеонівський монастир було засновано Святославом Ярославичем. Якого року? Святослав сидів у Києві з 1073 по 1076 р. Очевидно, в цей період він і збудував свій монастир.

Судячи з усього, Симеонівська церква не стала усипальною для роду Святослава. Сам він помер у Чернігові, там же були поховані його сини. Лише два онуки Святослава лежали спочатку в його монастирі, але й ті скоро були перевезені до Чернігова. Підкреслимо, що ні Олег, ні жоден з його братів ніколи не сиділи у Києві. Однак, як видно зі слів літописця, Симеонівський монастир вважався родовою власністю Святославичів і Ольговичів. Тут, ймовірно, були їхні двори. Деякі удільні князі мали свої двори у Києві, літопис згадує двір Бращеславль, Глібовий та ін. Не володіючи Києвом, вони могли іноді приїздити сюди і жити при своєму монастирі. Але показово, що коли Ігор Ольгович виявив бажання постригтися в монахи, Ізяслав Мстиславич послав його не в Симеонівський, а у свій родовий Федорівський монастир.

Де розташовувався Симеонівський монастир? З літописних повідомлень випливає, що монастир знаходився в Копиревому кінці, що давнім киянам був так само відомий, як нині нам Хрещатик, а пізніше виявився об'єктом спеціальних наукових пошуків. У результаті, Копиревих кінців виявилось стільки, скільки було спроб знайти невідому місцевість. Уважний аналіз літописних текстів, де згадується Копирів кінець, та археологічні дослідження дають можливість локалізувати його в районі Кудрявських схилів, Глибочиці та Вознесенського узвозу. П.П.Толочко вважає, що виявлені М.К.Каргером фундаменти храмів XI-XII ст. на розі вулиці Смирнова-Ласточкина і Киянівського провулка, а також на території садиби Художнього інституту можуть бути пов'язані з літописним монастирем св. Симеона [25].

Подальша доля Симеонівського монастиря невідома.

Кирилівський монастир. Найвіддаленішим від історичного ядра стародавнього Києва був Кирилівський монастир, розташований на північно-західній околиці міста. Своєю появою монастир св. Кирила зобов'язаний історичним подіям, що розгорнулися тут у першій половині XII ст. Наприкінці 30-х років XII ст. боротьба за великокнязівський

престол велась між Мономаховичами і династією чернігівських князів Ольговичів. 1139 року Всеволод Ольгович підійшов до важливого стратегічного пункту на північно-західній околиці - Дорогожичів. Зазначимо, що це передмістя мало важливе значення в історії давнього Києва, зокрема, в історії війн за Київ. Захищений зі сходу Дніпром і уривистими горами, з півночі і півдня - рівчакми, лісами і непрохідними болотами, Київ із заходу, на Дорогожичах, був цілком відкритий для наступу зовнішніх ворогів. До того ж, у цьому місці сходились три дороги: перша - на Білгород, Волинь і Польщу, друга - на Вишгород, через Полоцьке князівство в Литву, і третя вела до Васильєва і Юр'єва. Сама місцевість була зручною і для розташування військ. Той, хто оволодівав нею, здобував і ключ від міста. Ось чому битви за Київ відбувалися переважно тут. Так було і в описуваному випадку. Заволодівши цією місцевістю, чернігівський князь одержав зручний плацдарм для взяття Києва. Захопивши місто, Всеволод Ольгович сів на київський стіл. У районі Дорогожичів Ольговичі заснували родовий монастир з кам'яною церквою на честь св. Кирила. Фундатором храму був Всеволод Ольгович, християнське ім'я яквію Кирил [26]. Прямих літописних повідомлень про дату будівництва Кирилівського храму немає. Але аналіз літописних повідомлень, які опосередковано стосуються цієї обителі, показав, що засновником Кирилівського монастиря був Всеволод Ольгович, який за свого життя (помер 1146 р.) не встиг побудувати храм. Закінчили будівництво при його дружині, Марії Мстиславні, що й дало літописцеві можливість повідомити: "положена бысть в Києве у святого Кирила, юже бе сама создала" [27].

З літопису дізнаємося, що монастир був "отнім" в роду Всеволода Ольговича, а Кирилівська церква слугувала усипальною князів чернігівської династії Ольговичів. 1194 р. там поховали героя "Слова о полку Ігоревім" київського князя Святослава Всеволодовича. Деякі дослідники вважали, що при монастирі був княжий двір, але Ю.Асеев припускав, що княжий двір Ольговичів, найімовірніше, розташовувався на Копиревому кінці [28].

Яким був монастир спочатку, чоловічим чи жіночим, невідомо. Але повідомлення літописця про те, що засновниця його, княгиня Всеволода, померла в схимі, не виключає, що спочатку він був жіночим. З XV ст.

Кирилівський монастир відомий як чоловічий [29].

Монастирі, збудовані Всеволодом та його нащадками

Найбільше церков і монастирів збудували Всеволод Ярославич (1078-1093) та його нащадки. Взагалі, Всеволодовичі мали славу покровителів церков і шанувалися церквою і духовенством. Самого Всеволода літописець характеризує так: "Благоверный князь Всеволод бе измлада любя правду, и набдя убогия и возда честь епископомт и презвутеромт., излиха же любяше чернорисць и подаваше требованья имт"; бе же и сам удержался от пьянства и похоте" [30].

Всеволоду належить заснування Михайлівського монастиря на Видубичах. Існує гіпотеза, що перша церква тут була збудована ще за Святого Володимира митрополитом Михайлом [31]. Ця думка базується на переказах, записаних у Синописі. Однак Синопис не називає Михайла будівничим Видубицької церкви. Цей переказ не сягає глибше XVII ст., і тому дослідники вважають його недостовірним.

Літописна ж церква на Видубичах була заснована 1070 р. Всеволодом Ярославичем: "Того же лета заложена бисть церкви святого Михайла вт в монастыре Всеволож на Выдобичи". Цю думку обгрунтував ще М.К.Каргер, який підкреслював, що існування поруч з Всеволожим Видубицьким монастирем княжого Красного двору, що поставив князь Всеволод, не залишає сумнівів у тому, що цей монастир, як і низка великих монастирів Києва XI-XII ст., був вотчинним (родовим) княжим монастирем [32]. Сучасні археологічні дослідження І.Мовчана показали, що говорити про існування на Видубичах монастиря раніше 70-х років XI ст. немає жодних підстав, оскільки на його території відсутні будь-які матеріали, що засвідчували б ранішу дату заснування [33]. Звідси випливає, що церква була закладена тоді, коли Всеволод князував ще в Переяславі, і що, створюючи церкву, він заснував при ній монастир. Але оскільки сам Всеволод сидів спочатку в Переяславі (1055-1078), а потім - у Чернігові (1076-1078), будувалася церква повільно. Освячено її було лише через 18 років - 1088 р., на дев'ятому році його князування у Києві. Всеволод збудував при монастирі на пагорбі і

Красний двір, сама назва якого говорить про його пишне оздоблення. 1096 р. половці, очолювані Боняком, здійснили набіг на Видубичі, пограбували двір і спалили його. Очевидно, під час пожежі монастир було пошкоджено, але двір не зруйновано.

І в подальші часи він був улюбленою заміською резиденцією київських князів. Відомо, що 1150 р. тут мешкав Юрій Долгорукий.

Щодо монастиря, то після смерті його засновника (1093 р.) аж до часів Рюрика Ростиславича (1195-1202) - понад сто років - ним мало опікувалися князі. Самій церкві, що стояла над Дніпром, загрожувала небезпека зсуву в воду. Лише Рюрику Ростиславичу "вдохнув Богъ мысль благу" спорудити кам'яну стіну під церквою з боку Дніпра. Закінчення будівництва було урочисто відзначено. З того часу, за словами літописця, кияни почали з більшим благоговінням ставитися до монастиря "не токмо ради спасения, но и ради чудеси, иже во дни царства [Рюрика - *Авт.*] совершишася".

Невдовзі після заснування Видубицький монастир посів чільне місце серед сучасних йому обителей. Цьому, звичайно, сприяли його ігумени. На початку XII ст. він стає одним з центрів літописання. Це пов'язано з діяльністю ігумена Сильвестра, автора редакції "Повісті минулих літ". У 1118 р. Сильвестр став єпископом у Переяславі, змінивши на цій посаді Лазаря, який також був до 1105 р. ігуменом Видубицького монастиря. Майже чверть століття єпископську кафедру у Переяславі утримували вихідці саме з цього монастиря [34].

Монастир зажив слави видатної святині і притягав до себе прочан. Діяльність його не припинилася і після Батієвої навали, про що існують чіткі повідомлення в джерелах. Так, 1259 р., повертаючись з Орди, монастир відвідав Данило Галицький, нащадок Всеволода. На цій даті уриваються літописні повідомлення про Всеволодів монастир.

Андріївський-Янчин монастир. Ще перед освяченням церкви св. Михайла на Видубичах Всеволод заклав церкву св. апостола Андрія і при ній заснував жіночий монастир. Приводом до побудови монастиря було бажання княжої дочки Янки прийняти чернецтво. В монахині цього монастиря постриглася 1106 р. й інша дочка Всеволода - Євпраксія [35].

Церкву св. Андрія заклали 1086 р. Однак при її зведенні були допущені певні конструкторські прорахунки, оскільки 1105 р. обвалився дах. Пізніше церква знову була пошкоджена, 1131 р. літопис ще раз повідомляє про її освячення. Очевидно, церква постраждала під час пожежі 1124 р., коли напередодні свята Різдва Іоана Хрестителя (24 червня) вигорів весь Поділ, а в день самого свята вигоріла "гора й монастиреве вси, что ихъ на горе въ граде".

Завдяки старанням Янки монастир дотримувався суворих принципів чернечого життя і мав важливе суспільне і освітньо-культурне значення. При ньому було засновано першу на Русі школу для жінок.

1089 р. Янка мандрувала на Схід. Через рік вона повернулася з митрополитом Іваном.

На чолі цього жіночого монастиря стояли чоловіки-ігумени. Професор Є.Голубинський вважав, що це були не власне ігумени, а духівники князів, а також і монастирські єпископи [36]. Але літописець розрізняє ігумена і духівника. Говорячи, наприклад, про посвячення Кирила, він називає його "духовним отцем" Ростовського князя Василька Костянтиновича і тут же поряд з ним вказує декілька ігуменів, що брали участь у його посвяченні, в тому числі і Симеона. Найпевнішим є припущення митрополита Макарія, що на Русі жіночі монастирі іноді підпорядковувалися настоятелям, які здійснювали в них і церковні служби. Така практика була запозичена з Візантії.

Андріївська церква слугувала родинною усипальнею Всеволода.

Де ж розташовувався цей монастир? Одряду думка наша лине до Андріївської гори і Андріївської церкви, що на ній стоїть. М.Берлінський, М.Максимович, М.Закревський, М.Петров вважали, що Янчин монастир слід шукати десь поблизу Десятинної церкви, на захід від Трьохсвятительської [37]. На жаль, залишки Янчиного монастиря не були виявлені на території "Міста Володимира". П.П.Толочко вважає, що поблизу Десятинної церкви вони й не можуть бути знайдені, оскільки ця територія належала великокнязівському двору [38]. Слушним здається припущення В.Богусевича, який локалізує двір Янчиного монастиря у південно-східній частині "Міста Володимира", неподалік від його південно-східних воріт [39].

Спаський-Германіч монастир на Берестові. Князівське село Берестово виникло в X ст. Вперше згадується під 980 р. у розповіді про багатоженство Володимира Святославича. Очевидно, вже тоді тут було збудовано князівський палац-двір, який згадується у літописі протягом XI-XII ст. У 1015 р. в ньому вмирає Володимир Святославич. Літописна стаття 1051 р. дає підстави вважати, що і за часів Ярослава Мудрого княжий двір на Берестовому відігравав значну роль: "Богольбиво-му князю Ярославу любяще Берестовее, ѿ церковь сущую Святыхъ АПОСТОЛОВІ" [40]. В статті, очевидно, йдеться про палацову церкву, збудовану Володимиром або Ярославом.

Особливого значення набуває берестівський княжий двір за синів Ярослава Мудрого. У 1073 р. "Изиде Изяславъ ись Кієва, Святославі, же Всеволода вnedоста в Кієвъ, мѣсяца марта въ 22, ѿ sedоста на столе на Берестовому". Як вважає М.Каргер, у цьому повідомленні "стол на Берестовому" слід розуміти як "київський стіл". Іншими словами, Берестово у другій половині XI ст. є офіційною резиденцією київських князів [41]. У 1113 р. великий київський князь Володимир Мономах для внесення змін в існуючий звід - "Правду Ярославичів" - скликає широку раду в князівській резиденції у Берестовому.

Протягом XII ст. літопис повідомляє про Спаську церкву як про фамільну усипальню Мономаховичів.

На жаль, літописець не вказує дати зведення Спаського собору, дослідники ж визначають її по-різному. Одні вважають, що собор Спаса був збудований ще за Володимира Святого, інші відносять цю дату до часів Володимира Мономаха [42].

З літопису не видно, яким шляхом Спаський-Германіч монастир перейшов до рук Мономаховичів. Можна припустити, що або сам Володимир Мономах, або його син Юрій збудував тут Спаську церкву, що з пізнішими перебудовами існує й донині. Ймовірнішою є перша теза. Вона ґрунтується на тому, що першою у Спаській церкві було поховано дочку Мономаха за тодішньою традицією ховати в "отній церкві". Його старший син Мстислав звів у Києві 1129 р. Федорівську церкву, що й слугувала усипальнею для його нащадків, а Юрій такої церкви не мав. Тому з двох родинних усипальень він віддав перевагу "отній" церкві. Крім того, дивним було б, якби Воло-

димир Мономах, що збудував так багато церков по уділах, не ознаменував свого великокняжіння створенням хоча б однієї церкви у Києві.

Спаський монастир і в подальшому перебував під опікою нащадків Юрія Долгорукого. Найвидатніших його ігуменів вони призначали на єпископську кафедру своєї Ростово-Суздальської землі.

Свідчення про Спаський собор у Берестові зустрічаються востаннє в літописній статті 1231 р. Того року на урочистому посвяченні Кирила єпископом Суздальським серед багатьох духовних чинів Києва був й ігумен Петро Спаський.

Федорівський монастир. Син Володимира Мономаха великий князь Мстислав (1126-1133) заклав у Києві 1129 р. церкву на честь св. Федора Тирона, ім'я якого він носив. Того ж літа "заложи Мстиславъ церковь калину святого въ Кневь".

Літопис не інформує про закладення князем при церкві і монастиря. Але у 1146 р. він вже існував, і у ньому прийняв схиму Ігор Ольгович [43]. В житті ж Мстислава заснування монастиря приписується саме йому [44].

Очевидно, монастир був пошкоджений під час битв 1240 р. 1259 р. Данило Галицький вивіз звідси найкраще церковне начиння для своєї церкви Іоана Златоустого в Холмі. Право для такого вчинку йому давало, звичайно, походження з роду Мстислава. Він був правнуком засновника Федорівського монастиря. В ті часи вже не було в живих жодного зі старших нащадків Мстислава. Тим часом, монастир його прапрадіда, запустілий з часів монгольської навали, зберігав ще залишки своєї колишньої величі. Ймовірно, монастир припинив своє існування десь після 1240 р.

Протягом всієї своєї історії монастир був родовою усипальнею Мстиславичів.

У 1838 р. на розі вулиць Володимирської і Житомирської виявили фундаменти будівлі, складеної із квадратної цегли. У звіті про розкопки говорилося, що були відкриті дві невеликі паралельні стіни, орієнтовані із заходу на схід, і третя кругла стіна. До південної

стіни була прибудована із однакового з нею матеріалу гробниця. Тут же були знайдені залишки фундаментів житлових монастирських будівель, що розташовувалися поруч із церквою.

На думку дослідників, ці фундаменти слід пов'язувати з Федорівським монастирем, закладеним великим князем Мстиславом Володимировичем 1129 р.

Таким чином, у домонгольський період мережа релігійних осередків Києва значно збагатилася за рахунок княжих "отніх" монастирів. У цей час храмове будівництво було також справою переважно князів. У Києві з 18 новостворених кам'яних церков, засновників яких відомі, 12 були збудовані князями.

Серед родових монастирів, що з'явилися в домонгольський період, лише Золотоверхий і Видубицький проіснували до XX ст., від Кирилівського і Спаського збереглися храми з пізнішими перебудовами. Щодо решти, то питання їх локалізації залишається подекуди дискусійним. Очевидно, функціонували вони до XIII ст., а потім поступово занепали і не збереглися. Тому повідомлення про них перериваються із закінченням давньокіївського літопису. Вони мали характер своєрідних резиденцій-фортець місцевих князів у першопрестольному граді, деякі з них контролювали стратегічно важливі підходи до Києва. Яскравим прикладом такого монастиря-фортеці є Кирилівський монастир, розташований на Дорогожичах, де відбувалися найзапекліші бої за Київ.

Храмове будівництво на той час набуває родового характеру, що засвідчує подальшу феодалізацію давньоруського суспільства. Цьому періодові притаманне зростання впливу Церкви на всі сфери суспільного життя. Родові монастирі починають відігравати помітну політичну та ідеологічну роль, адже князі намагаються використати Церкву у своїх династичних інтересах. Вони роблять чималі пожертви для своїх "отніх" монастирів. Собор "отньої" обителі починає слугувати водночас родовою усипальнею окремої гілки князів.

1. Летопись по Ипатскому списку. - СПб., 1871. - С. 112.
2. Слюсарев Д. Церкви и монастыри, построенные в Киеве князьями, начиная с сыновей Ярослава до прекращения киевского великокняжения // Труды Киевской духовной Академии. - 1892. - № 3. - С. 113.
3. Дегтярьов М.Г., Реутов А.В. Михайлівський Золотоверхий монастир. - К., 1997. - С. 16.
4. Летопись по Ипатскому списку. - С. 284.
5. Макарий. История Русской Церкви. - СПб., 1869. - Т. 1. - С. 90-91.
6. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. - М., 1904. - Т. 1. - С. 265.
7. Слюсарев Д. Вказ. праця. - С. 110.
8. Там само. - С. 114-116.
9. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - К., 1871. - Отд. II. - С. 74.
10. Берлинский М.Ф. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города. - СПб., 1820. - С. 88.
11. Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. - К., 1970. - С. 106.
12. Івакін Гліб. Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря // Пам'ятки України. - 1999. - № 1. - С. 57.
13. Яковлев Д. Памятники Русской литературы 12-13 веков. - М., 1872. - С.13.
14. Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева... - Отд. II. - С. 143.
15. Летопись по Ипатскому списку. - С. 307.
16. Слюсарев Д. Вказ. праця. - С. 95
17. Летопись по Ипатскому списку. - С. 199.
18. Голубинский Е.Е. Вказ. праця. - С. 258.
19. Берлинский М.Ф. Вказ. праця. - С. 175; Закревский Н.В. Описание Киева. - М., 1868. - Т. 2. - С. 506.
20. Летопись по Ипатскому списку. - С. 187.
21. Леветинцев П.Г. Дмитриевский монастырь, устроенный в Киеве вел. кн. Изяславом Ярославичем, его судьба и местность // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. - К., 1879. - Кн. I. - С. 118.
22. Слюсарев Д. Вказ. праця. - С.323-324.
23. Дегтярьов М.Г., Реутов А.В. Вказ. праця. - С. 24.
24. Летопись по Ипатскому списку. - С. 249-250.
25. Толочко П.П. Вказ. праця.
26. Гупало КМ., Івакін Г.Ю., Сагайдак МА. Дослідження кївського Подолу (1974-1975 рр.) // Археологія Києва: Дослідження і матеріали. - К., 1979. - С.54-55.
27. Мовчан І.І. Давньокіївська околиця. - К., 1993. - С. 115.
28. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. - К., 1982. - С. 122.
29. Слюсарев Д. Вказ. праця. - С. 118.
30. Летопись по Ипатскому списку. - С. 151.
31. Слюсарев Д. Вказ. праця. - С. 128.
32. Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева: Отчеты и материалы. - К., 1950. - С.142.
33. Мовчан П. Вказ. праця. - С. 76.
34. Там само. - С. 80.
35. Слюсарев Д. Вказ. праця. - С. 90.
36. Голубинский Е.Е. Вказ. праця. - С. 593.
37. Берлинский М.Ф. Вказ. праця; Максимович МА. Собрание сочинений. - К.,1877. - Т. II. - С. 5-58; Закревский Н. Вказ. праця - С.189; Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. - К, 1897. - С.111.
38. Толочко П.П. Вказ. праця. - С. 109.
39. Богусевич ВА. Про феодальні двори Києва XI-XIII ст. // Археологія. - К., 1957. - Т. XI. - С. 18.
40. Летопись по Ипатскому списку. - С. 109.
41. Каргер М.К. Древний Киев. - М.; Л., 1959. - Т. 2. - С. 274.
42. Лашкарев ПА. Церковно-археологические очерки, исследования и рефератн. - К., 1898. - С. 114.
43. Летопись по Ипатскому списку. - С. 239.
44. Слюсарев Д. Вказ. праця. - С.426.

Huzenko S.M.

FAMILY MONASTERIES OF ANCIENT KYIV

The article is devoted to the history of ancient Kyiv dynastic monasteries. Basing on the studies of the historians of the XIX-th century, especially those published in the journal "The Works of Kyiv Ecclesiastical Academy", chronicles data, modern researches and materials on archaeological studies of Kyiv in the article there is retraced history of the monasteries, their political and ideological role.